

P. P. PANAITESCU

CERCETĂRI ASUPRA ORGANIZAȚIEI ARMATEI MOLDOVENE ÎN EVUL MEDIU

Un document inedit din anul 1432 pune din nou chestiunea vechii organizări a armatei moldovene în veacul al XV-lea, veacul izbânderilor militare ale lui Ștefan cel Mare.

Hrisovul, dat la Gura Cracăului la 2 ianuarie 1432 – cel puțin așa a fost citită data de d. prof. Mihail Lascaris, care l-a descoperit – se află la Mănăstirea Xeropotam de la Muntele Athos. Copia pe care mi-a încredințat-o profesorul Lascaris a fost executată de d-sa după original și este luată cam în grabă, cuprinzând unele lecturi pe care le declară nesigure. Am corectat câteva lecturi, pe baza limbii slave de redacție moldovenească a documentelor vremii care au fost publicate^[1]. Oarecare nedumerire suscită data de 2 ianuarie 1432 sau, cu anul de la Creație, 6940. Cronicile afirmă că Alexandru cel Bun moare la 1 ianuarie a aceluși an (se știe, însă, că nu a fost un let[opiset] contemporan al lui Al[exandru] cel Bun^[2])^[3]. Se putea afla Ilie vodă, a doua zi, la Gura Cracăului și să dea acolo un hrisov ? Lucrul nu este imposibil, deoarece locul este aproape de Mănăstirea Bistrița, locașul de veci al bunului Alexandru, unde poate se retrăsese în preajma morții. Pe de altă parte, numai în primul an al domniei avem acte de la Ilie vodă împreună numai cu fratele Bogdan și fiul Roman, cum este cazul în documentul ce-l prezentăm. Ar fi, deci, primul hrisov dat în domnia lui Ilie vodă, anterior cu două zile celui din 4 ianuar 1432, dat în Suceava, publicat de M. Costăchescu, în care, de asemenea, sunt pomeniți Bogdan și Roman cu omiterea fraților celorlalți^[5]. Iată textul, destul de scurt, al documentului, cu traducerea noastră:

„† Noi, Ilie, voievod și domn al Țării Moldovei, am dat lui Dragoș Urlat satul lui, pe Tutova, unde este casa lui, ca să-i fie judecia uric, neclintit niciodată, în veci, de asemenea și copiilor lui, și fraților lui, și nepoților lui, și strănepoților, neclintit niciodată, în veci.

Și sub uric să nu se dea altuia nimănu, niciodată. Și să țină de steagul de la Tutova, cine îl va ține, și alt sudeț să nu aibă.

Iar hotarul aceluși sat să fie pe unde i-a hotărnicit pan Vlad cel Bătrân: de la stâlpul de la capătul dumbrăvii, unde se varsă și Igrîșcea, apoi peste câmp la râmnicul pe care îl are de la Teodor Rusul și din toate părțile pe unde i-a hotărnicit Vlad cel Bătrân.

¹ I. Bogdan, *Cronici inedite priv. la ist. Rom.*^[4].

Și la aceasta este credința domniei mele și credința fiului domniei mele, Roman, și credința fratelui domniei mele, Bogdan, și credința tuturor boierilor moldoveni.

A scris Ghedeon diac, la Gura Cracăului, în anul 6940 (1432), ianuarie 2^o¹⁶¹.

Precum se vede, e vorba de o întărire a unui sat fără nume, indicat cu mențiunea „unde este casa lui”, „cât îi este judecia”. Formula ce prezintă un interes deosebit este, însă, aceasta: „și sub uric să nu se dea altuia nimănu, niciodată. Și să țină de steagul de la Tutova, cine îl va ține, și alt judecător să nu aibă”. *Uricul* fiind stăpânire cu imunitate, înseamnă că stăpânul (boierul) va avea, pe lângă scutiri, drept de judecată asupra locuitorilor, dregătorii domnești nu vor pătrunde în sat, dar satul va depinde direct de steagul de la Tutova, adică de dregătorul domnesc, credem vornicul sau pârcălabul, care va ține *dvorul*, curtea de la Tutova¹⁷¹. Aci, *steagul* este egal cu *curtea*, dovadă formulele echivalente din alte documente ale vremii.

Într-un hrisov din 8 octombrie 1434, Ștefan vodă întărește lui Giurgiu Atoc și rudelor sale un sat la obârșia Sărății, adăugând: „să le fie judecia uric, și sub uric să nu se dea nimănu, și alt judecător să nu aibă, ci să ție de curtea noastră de la Iași”². Iar un alt hrisov de la Ilie vodă, din 30 iunie 1437¹⁸¹, întărește lui Toader satul Giuleștii, „și sub uric să nu-l dăm nimănu, niciodată. Pe alt judecător să nu aibă, afară de domnia mea și să ție către cetatea noastră din Suceava”³. Interesantă este expresia „*sub uric să nu-l dăm nimănu, niciodată*” în aceste trei documente. Ea pune problema ierarhiei feudale: domnul făgăduiește că nu va da drept de stăpânire supremă altuia, presupunem un boier mare, dregător, asupra acestui mic stăpân de sat, ca intermediar între el și domnie (aceasta din punct de vedere al dijmelor și al judecății)¹⁹¹.

Uric, termen unguresc, înseamnă proprietate deplină, cu imunitate; corespunde cu *ohaba* din Țara Românească. Domnul hotărăște că să nu dea dreptul de judecată al locuitorilor altora decât reprezentanților săi direcți de la Tutova, Iași și Suceava. Această imunitate nu era, deci, totală, ca în satele mănăstirilor și ale marilor boieri privilegiați, ci avea un caracter mijlociu, mixt: boierii mai mici aveau administrația (judecia) satului, judecata pentru treburile mici (*basse justice*), însă depindeau de un reprezentant local al domnului. Această formă de imunitate dispăre mai târziu, dovadă că nu mai aflăm formula amintită sau variante de ale ei, în a doua jumătate a veacului al XV-lea și în veacurile următoare.

Un document al lui Ștefan cel Mare din 12 mai 1475, păstrat numai în românește⁴, cuprinde o danie a unui sat către Avram Huiban, cu drept de răzășie, „însă în atârnare de curtea noastră domnească din Vaslui”. Documentul e însă, fără îndoială, fals, cuprinzând o mulțime de elemente care contrazic diplomatica

² M. Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Șt. c. M.*, I, p. 398.

³ *Ibidem*, I, p. 520.

⁴ C. Solomon, *Monografia comunei rurale Avrămești, din plasa și județul Tutova*, p. 4.

moldovenească, dar mai ales prin pomenirea „dărăbanului” de munte. Darabanii sunt *trabanții*, termen de origine *cehă*, care la început înseamnă garda unui principe, apoi în genere *lefegiu*, mercenar care luptă pedestru. E un termen care se răspândește în Europa în sec. XVI, la noi – abia în al XVII-lea^[10].

O altă latură a chestiunii este, însă, și mai interesantă. Aceste sate și, desigur, cu atât mai mult, satele care nu se bucurau de imunitate, depindeau de centre cu caracter militar. De *cetatea Sucevii*, spune actul din 1437, de *steagul* de la Tutova, spune actul ce am avut onoarea să vi-l comunic. E o dovadă că aceste centre nu exercitau numai o autoritate centrală judiciară, ci una militară.

În caz de ridicare a țării în arme, satele, adică cei ce purtau arme, în special stăpânii satelor, datori ca vasali cu serviciul militar, se strâneau la centrul militar al ținutului, la cetate, la curte, la *steag*. E clar că *steagul* de la Tutova înseamnă locul de adunare al oștii și în această mențiune unică, în documentele cunoscute p[ână] acum, stă valoarea deosebită a hrisovului din 2 ianuar 1432.

Ștefan cel Mare, în războiul împotriva lui Basarab cel Tânăr, împarte steaguri oștii sale la Milcov, zice cronică⁵. Steagul era unitatea de oștire și avem acum dovada că această unitate era o unitate teritorială; cred, una pe ținut. În ținuturile unde erau cetăți, erau pârçălabi ai cetăților care țineau steagul, în celelalte, erau anume steaguri locale cu drept militar și judiciar, cu reprezentanți ai domnului. „Cine îl va ține”, zice hrisovul din 1432, adică oricare ar fi persoana designată de domn să-l reprezinte în curtea locală din ținut, probabil un vornic (de la *dvor* = curte). În organizarea armatei din epoca feudală târzie, erau două sisteme de ridicare în arme a țării; le cunoaștem bine din organizarea militară a Ungariei și a Poloniei, ca să ne mărginim numai la țările vecine cu țara noastră.

Într-o primă perioadă, era folosit sistemul *burgurilor*. Regele avea cetăți în toate provinciile, burguri centrale, unde steteau castelanii. În caz de chemare în arme, nobilimea locală, cu slujitorii ei, oamenii liberi, „iobbagiones castri”, se adunau la *burguri* sub comanda reprezentanților regelui. Burgurile regale aveau moșii în jurul lor, pământ regal concedat slujitorilor militari ai regelui, dependenți de cetate, nu numai din punct de vedere militar, ci și juridic (numiți „iobbagiones castri”), într-o vreme când iobag nu avea încă sensul de șerb^[12]. Oastea era o oaste feudală, în sensul că era formată din stăpânii de pământ socotiți beneficiari ai milei regale, vasalii regelui cu oamenii lor, dar era oastea regelui, armata condusă de căpitanii lui.

În a doua perioadă, care începe pentru Ungaria în veacul al XIV-lea, sub Angevini, în Polonia – în cel următor, sistemul *burgurilor* e înlocuit cu sistemul *banderilor*. Comandanții oastei nu mai sunt dregătorii regelui, ci marii feudali locali. Ei ridică oastea sub steagul lor propriu și pornesc la luptă după ce adună mica nobilime, țărănimea liberă, slujitorii lor. E adevărat că acești purtători ai banderului pot cumula calitatea de dregători locali ai regelui cu aceea de mari

⁵ I. Bogdan^[11].

moșieri; avem și banderile ridicate pe socoteala lor de *episcopi*, de guvernatorii de provincii etc.^[13]. E o deosebire esențială între primul și al doilea sistem, banderile nu mai sunt direct oastea regelui, ci a marilor feudali, ei pot refuza, și o fac adesea, sprijinul lor, suzeranului.

Sistemul banderilor corespunde unei faze mai înaintate a feudalismului: din punct de vedere al stăpânirii pământului, este vremea creșterii nemăsurate a latifundiilor; câțiva dintre marii latifundiați au concentrat puterea locală în mâna lor^[14], sunt patroni ai moșierilor mai mici din provincia lor. Pe de altă parte, din punct de vedere tehnic, oastea banderilor este o oaste de cavaleri în zale, cu totul deosebită de oastea quasi-țărănească a burgurilor (țărănească în privința aspectului și a armamentului).

Din actul pe care l-am citit mai sus rezultă că oastea moldovenească se află, în veacul al XV-lea, în primul stadiu al armatei feudale: sistemul *burgurilor*. Ce alta decât echivalente cu burgurile din Ungaria erau *steagurile* din Tutova, cetatea din Suceava, curtea de la Iași, de care atârnau, din punct de vedere militar, satele boierești și, desigur, și cele răzășești și mănăstirești? În acest sens, oastea moldovenească, ca și cea muntenească, era a domnului. Lucrul se vede și din actele ce pomenesc în Țara Românească, încă din vremea lui Mircea cel Bătrân, „oastea cea mare”.

Oastea cea mare era ridicarea în masă, în arme, a satelor. Când domnul Țării Românești acordă imunitate unui sat boieresc sau mănăstiresc, adică îl scutește de dări, de atunci acordă dreptul stăpânului de a judeca și a administra pe supuși, interzice dregătorilor să intre în sat, face întotdeauna rezerva „numai oastea cea mare să slujească domniei mele”. Este vorba, deci, de o excepție la imunitate. Judecata, administrația, fiscalitatea – drepturi suzerane – erau lăsate pe seama stăpânului satului, dar armata rămânea a domnului. Același lucru se poate spune despre Moldova^[15].

Așadar, atât în Muntenia cât și în Moldova avem o oaste domnească, organizată pe burguri și steaguri, oaste condusă de vornici și pârcălabi, cu oșteni care nu luptau călări, ci se pedestrau la ceasul luptei, luptau cu arcuiri și cu capul descoperit, nu cu lăncii și îmbrăcați în zale. E un fapt de cea mai mare importanță pentru aspectul organizației românești în Evul Mediu^[16].

Iată, însă, că aceste concluzii ce reies în primul rând din comentarea documentului ce am citit la începutul acestei comunicări, sunt contrazise^[17] de un alt hrisov, publicat acum 40 de ani de regretatul istoric și slavist I. Bogdan. E vorba de actul numit de I. Bogdan „documentul Râzenilor” și care a dat loc la comunicarea academică intitulată *Documentul Râzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în secolul XV* (A. R. memor. secț. istorice, 1908)^[18]. E vorba de un document ce s-a păstrat numai într-o traducere românească mai nouă, originalul fiind declarat pierdut. Actul poartă data de 8 iunie 1485, adică 1485, și în el Ștefan cel Mare dăruiește slugilor sale, Malușca, fratelui său, Neicea, Cozma Râzan și

fratelui său, Draguș, „pământurile pustii”. După lista martorilor, urmează formula adresată urmașilor, ca să nu strice dania, „*ci s-o întărească de vreme ce le-am dat lor pentru slujba lor pentru țară și să fie pază în contra tătarilor, așa precum au fost până acum, fiind din ceata boierului nostru Gangur*”¹⁹.

Prin urmare, domnul acordă o moșie unor oșteni pentru meritele lor militare în luptele cu tătarii. Ei făceau anume parte dintr-o ceată boierească, „fiind din ceata boierului nostru Gangur”. Aci avem a face cu sistemul banderilor. Gangur, boier cunoscut al lui Ștefan cel Mare, moșier în acele părți de graniță, avea sub conducerea lui militară în război o *ceată de oșteni* dintre oamenii așezați pe moșiile lui și din cei ce erau mici moșieri prin vecinătăți, de vreme ce beneficiarii actului lui Ștefan erau cu numele lor de sine stătătoare. Ion Bogdan a tras concluzia că existau în armata Moldovei, în vremea lui Ștefan cel Mare, „cete ale boierilor” care constituiau principala ei componentă, cete conduse de stăpânii marilor moșii, care erau în același timp și mari dregători ai domniei²⁰.

E ușor de înțeles că între organizația armatei moldovene, așa cum apare în hrisovul lui Ilie vodă și acela din domnia lui Ștefan cel Mare, este nu numai o deosebire, dar o contradicție esențială. Unul privește sistemul burgurilor regale sau domnești, celălalt, sistemul armatei banderilor a marilor boieri. Cum se explică această contradicție între aceste documente, ambele moldovenești, din veacul al XV-lea ?

S-ar putea da mai multe explicații, pe cari le voi examina pe scurt. Una din aceste explicații cari vine întâi în mintea cercetătorului este aceea că ar fi existat un sistem militar mixt în recrutarea armatei moldovene, ar fi fost adică și cete ale boierilor și cete ale pârcălabilor domnești. Spre această soluție înclinează I. Bogdan, care admite, în studiul amintit, alături de *cetele boierilor* moldoveni, pe planul al doilea și *cetele pârcălabilor*, cari ar fi fost compuse mai ales din oamenii din orașele și suburbiile (posade) din jurul cetăților. Un sistem mixt exista, oarecum, în Ungaria, unde erau banderile *comitatelor* pe lângă cele ale nobilimii țării²¹.

Cred că nu putem primi această ipoteză. Am văzut din documentele pe cari le-am citat că nu numai orașele și suburbiile depindeau de steagul pârcălabului, dar și sate din județ. Dacă satele privilegiate ce se bucură de imunități fiscale și judiciare stăpânite de boieri depind, totuși, de steag și curtea domnească, așa cum e cazul cu satele pe cari le-am citat, cu atât mai mult trebuie să fi fost atârnaătoare de acele centre satele neprivilegiate, care în veacul al XV-lea formau majoritatea localităților din țară. Pe de altă parte, din toate hrisoavele de scutiri date de domnii moldoveni și munteni, nici unul nu acordă, alături de scutiri fiscale (dări și prestații), de autonomie administrativă și judiciară lăsată sub conducerea boierului sau a mănăstirii, și imunitate militară, în sensul ca oastea de pe domeniu să fie a stăpânului acelui domeniu²².

A doua ipoteză ce s-ar putea naște din contradicția documentelor ce am prezentat ar fi că în epoca fiilor lui Alexandru cel Bun din prima jumătate a

veacului al XV-lea ar fi dominat la noi sistemul burgurilor sau al steagurilor domnești, pe când în vremea marelui Ștefan, în a doua jumătate a veacului, s-ar fi introdus sistemul banderilor feudale. Aceasta ar corespunde și cu epocile respective ale documentelor prezentate mai sus: primele ce dovedesc sistemul steagurilor domnești în anii 1432–1437, ultimul amintind cetele boierești din anul 1485.

Totuși, nici această părere nu este satisfăcătoare. Nimic, afară de unicul document, cel al Râzenilor, nu dovedește introducerea sistemului banderilor în Moldova în vremea lui Ștefan cel Mare. Dimpotrivă, spre deosebire de epoca fiilor dușmani ai lui Alexandru cel Bun, în vremea lui Ștefan autoritatea domnească față de boieri apare consolidată. Domnul nu e la dispoziția boierilor, cum ar fi fost dacă aceștia stăpâneau oastea, ci taie capetele celor nedisciplinați, autoritatea lui e aproape nediscutată înăuntrul țării timp de 47 de ani. Pârcălabii, comandanții steagurilor domnești cresc în importanță, ei acum sunt pomeniți între membrii sfatului domnesc în hrisoave, ceea ce nu se obișnuia în vremea voievozilor Ilie și Ștefan din prima jumătate a veacului.

Un fapt caracteristic pentru felul cum era organizată armata lui Ștefan cel Mare este desfășurarea luptei de la Valea Albă din 1476 împotriva sultanului Mahomed II. În această luptă, „țărani”, temându-se de prada tătarilor, sunt lăsați acasă, iar marea luptă din codrii Neamțului se dă numai cu 10.000 de boieri, adică cu moșierii și curtenii^[23]. Rezultă că boierii luptau ei înșiși în oaste pe socoteala lor, deosebit de țărani. Dacă am fi avut în armata moldoveană cete conduse de boieri, țărani de pe moșile lor și în cele învecinate ar fi fost în aceste cete și nu s-ar fi despărțit de oastea boierilor. Dar pentru noi dovada esențială stă în aceea că nici un act al lui Ștefan cel Mare nu scutește de oaste moșiile privilegiate ale boierilor și mănăstirilor. În aceste hrisoave, sunt scutiți locuitorii de impozite, de prestații către domn, pentru că acestea treceau în folosul boierului, nu sunt niciodată scutiți de oaste, în așa fel ca această obligație să treacă și ea în favoarea boierului. În aceste condițiuni, mi se pare că este foarte improbabil ca sub Ștefan cel Mare să se fi făcut o reformă social-militară care să fi dat oastea țării pe seama marilor moșieri, boierii.

Mai rămâne o singură explicație a contrazicerii între documentul Râzenilor și hrisovul lui Ilie vodă, o explicație care va putea părea cam brutală^[24] la prima vedere, mai ales când ne gândim că un istoric de talia lui I. Bogdan a clădit pe temeiul documentului Râzenilor un întreg studiu asupra vechii organizații a armatei Moldovei. Anume, socot că documentul zis al Râzenilor este un fals.

Originalul acestui document nu există. Cunoaștem numai o traducere, nu se știe de cine alcătuită. I. Bogdan și-a dat seama că documentul este suspect și a atras atenția asupra unor elemente anormale ce cuprinde. Mai întâi data 6993, adică 1485, deși între martori sunt pomeniți pârcălabii cetățitorilor cucerite anul precedent de turci, Gherman și Oană^[25]. I. Bogdan a corectat atunci, în chip arbitrar după părerea noastră, data din 6993 în 6992, adică 1484, dată pe care a pus-o și în titlul studiului său. Dar mai sunt și alte anomalii în acest document: fiii marelui domn

sunt numiți Alexandru voievod și Bogdan voievod. Titlul de voievod nu-l poartă niciodată fiii domnești în nici unul din actele lui Ștefan cel Mare. Bogdan apare în aceste acte ca Bogdan-Vlad, purtând și numele strămoșului său dinspre mamă, Vlad Dracul, pe lângă acela al bunicului patern, și nu simplu Bogdan ca în documentul din 1485. Boierii nu corespund, adică lipsesc o sumă de boieri din sfatul domnesc din anii 1484–1485. Așa că pârcălabii nu sunt indicați cu numele cetății lor ca în toate doc[umentele] lui Ștefan^[26]. Credem, împreună cu I. Bogdan, că expresia „pentru slujba lor pentru țară” nu este a vremii și nu corespunde cu formula obișnuită a epocii: „pentru slujba lor credincioasă către noi” sau „cătred[omnia] mea”. Formula uzitată este nu numai o greșeală, dar corespunde mentalității altei vremi, mult mai recente. În sfârșit, documentul cuprinde termenul *ohabă*, în loc de *uric*, termen muntean ce nu se află în documentele moldovenești.

I. Bogdan, care observase o parte din aceste fapte suspecte din punct de vedere diplomatic, a trecut peste ele, socotind că documentul este greșit tradus de un diac neprișt^[27] și spunând că are fângăduială că în curând originalul va ieși la iveală. Acea fângăduială n-a fost îndeplinită niciodată^[28].

Pentru noi nu rămâne nici o îndoială că documentul este fals și toate concluziile ce se trag dintr-însul pentru organizarea armatei moldovenești trebuie șterse. El a fost fabricat într-o epocă târzie, când se putea crede că boierii lui Ștefan cel Mare conduceau, ca nobilii apuseni, cetele lor împotriva tătarilor, de cineva care se gândea la țara față de care slujesc toți, nu la domnul care în secolul al XV-lea personifica țara și mai ales aspectul ei militar. Tot la această concluzie ne duce și franțuzismul „în contra tătarilor”, în loc de „împotriva tătarilor”.

Așadar, rămâne valabilă numai informația cum că armata moldoveană era constituită din steagurile locale ale pârcălabilor de cetăți, cari în anume cazuri aveau și jurisdicție asupra satelor din ținut. Era o oaste domnească, nu o oaste a marilor moșieri. În legătură cu această încheiere este și explicația denumirii de *curteni* ce se da unei anume categorii de oșteni. Curtenii din Moldova erau așezați pe pământ domnesc (mai târziu și pe moșii particulare) cu scutiri importante în schimbul slujbei militare imediate. Ei formau oastea cea mică, oastea de prim șoc. Oastea cea mare, ridicarea în masă, era o operație nouă și greoaie, cerea timp și aprovizionare, nu se făcea decât în cazuri excepționale. Oastea obișnuită era a boierilor și a curtenilor, pe care-i cred identici cu *vitejii*, pomeniți în cronicile și documentele din veacul al XV-lea. De ce se numeau ei *curteni*? I. Bogdan în studiul amintit și, după dânsul, alți istorici, au socotit că denumirea lor se trage din faptul că aveau fiecare câte o curte, o gospodărie. Dar această curte o aveau și alții, nu era doar o caracteristică a lor. În lumina actelor din sec. XV pe care le-am citat și a explicațiilor ce rezultă dintr-însele, se poate da o altă semnificație denumirii de *curteni*. Ei erau oșteni din sate privilegiate, nu care aveau o curte proprie, ci care depindeau de o curte domnească, de un steag, cum spune actul lui Ilie vodă, de curtea din Iași, cum spune actul fratelui său, Ștefan.

Prin urmare, ei se aflau sub comanda curții domnești din capitala fiecărui ținut, depinzând de pârcălab sau de vornic. Curtenii erau, deci, oamenii curților domnești provinciale. În această calitate, ei corespund întocmai cu așa-numiții *iobbagiones castri* din Ungaria, din epoca în care iobag însemna militar dependent de un burg regal, și nu șerb, sens pe care l-a luat numai mai târziu.

Credem, așadar, că lectura acestui document p[ână] acum inedit de la Muntele Athos a contribuit la luminarea și la precizarea unor aspecte din istoria vechii noastre armate^[29].

^[1] Urma: „am indicat în note, sub text, lecturile pe cari le cred greșite în copia Lascaris”, șters ulterior cu creionul.

^[2] Completarea din paranteză, în creion, deasupra rândului.

^[3] Cifra notei, ca și conținutul ei, scrise cu creionul, în subsolul paginii.

^[4] P. P. Panaitescu citează informația din memorie, indicând ediția de cronici a lui Ioan Bogdan, dar fără pagină. Pentru cititorul de azi, mai accesibilă este ediția lui P. P. Panaitescu (*Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, București, 1959), în care, despre moartea lui Alexandru cel Bun, se vorbește la p. 6 (textul slav) și p. 14 (traducerea românească).

^[5] Urma: „Se poate, însă, ca cifra unităților să nu fi fost citită și atunci actul trebuie datat în unul din anii următori”, șters cu creionul.

^[6] Fila conținând textul și traducerea documentului lipsește din manuscris. A fost reprodușă traducerea din colecția **DIR**, A, XIV–XV/1, p. 96, nr. 110, din rațiuni despre care va fi vorba mai jos (v. p. 162).

^[7] Frază neclară în manuscris, parțial ștearsă cu creionul și apoi rescrisă pe o filă adăugată, cu multe cuvinte ilizibile. Pentru unele părți, am optat, totuși, pentru textul original, mai clar și sub raport grafic, și stilistic.

^[8] În manuscris, data documentului este greșită: 15 mai 1437.

^[9] Textul care urmează notei 3, adăugat cu creionul, pe o altă filă.

^[10] Întregul paragraf, scris cu creionul, pe o filă adăugată manuscrisului.

^[11] V. explicația de la nota ^[4]. În *Cronicile slavo-române*, ediția P. P. Panaitescu, p. 8 (textul slav) și p. 17 (traducerea românească).

^[12] Întreaga frază, scrisă cu creionul, pe aceeași filă unde se află și textul indicat la nota ^[10].

^[13] Toată această frază, scrisă cu creionul, pe aceeași filă ca și textul indicat la nota precedentă.

^[14] „... au concentrat puterea locală în mâna lor”, scris cu creionul peste: „... sunt adevărați regi pe moșiile lor”.

^[15] Propoziția din urmă, scrisă cu creionul, deasupra rândului. În continuarea ei, tot cu creionul: „(cite)””. Urma un paragraf șters ulterior: „De aceea cred greșită interpretarea ce a dat acestei formule d-na Costăchel în studiul d-sale asupra imunităților în Principatele Române, considerând-o ca o dovadă că boierul primea un beneficiu în schimbul serviciului militar. În realitate, sensul este altul, nu era o obligație ce se năștea din acordarea moșiei și a imunității, ci o exceptare de la drepturile imunității, oastea rămânea a domnului, spre deosebire de judecată, administrație și fisc”. Acestui paragraf îi urma un altul, adăugat cu creionul pe o filă din afara manuscrisului, ulterior anulat: „Era, deci, dreptul imunității, chiar în domeniile imune, cu atât mai mult în stăpânirile ce nu se bucurau de imunitate. Aceasta constituie o excepție de la imunitate. Cu alte cuvinte, domnul și nu boierul avea dreptul să cheme sub arme, să comande prin dregătorii săi pe locuitorii de pe moșiile boierilor, a celor ce se bucurau de imunitate și cu atât mai mult a celor ce nu se bucurau de ea. Boierii nu aveau mijloacele necesare să întrețină trupe, deci cetele de pe moșiile lor depindeau de curțile domnești locale unde se afla steagul”.

^{116]} Urma: „În orice caz, existența unei organizații similare celei din Ungaria și Polonia din sec. XIII–XIV, cu steaguri teritoriale ținute de dregători domnești, în parte întărite, aparținând domniei, centre juridice, administrative și militare” (scris cu creionul, mai târziu șters).

^{117]} În manuscris, greșit: „este contrazis”.

^{118]} Textul continua (șters cu creionul): „Să-mi dați voie să citesc în întregime și acest document, pentru a-l putea supune apoi unei scurte discuții. Textul original slav nu e cunoscut, s-a păstrat numai un surset, adică o traducere. (Urmează textul)”.

Conținutul documentului nu a fost transcris în lucrarea lui P. P. Panaitescu. Îl reproduc, în continuare, după **DIR**, A, XV/2, p. 318, nr. 3:

„Cu mila lui Dumnezeu, Io Ștefan voievod, domn al pământului Moldovei. Facem știre cu această carte a domniei noastre tuturor celor ce vor căuta pre ea sau vor auzi citind-o, că cu această carte a domniei mele dat-am slugilor noastre, Malușca, fratelui său, Neicea, lui Cozma Râzan și fratelui său, Draguș, pentru a lor slujbă credincioasă, pământurile pustii ce se află de ambele părți ale Vișnovățului, pe lângă Bâcu, în fața Sultanii și Marașii ca să facă sat și să se folosească de tot venitul moșiei. Dar jumătate din moșie să fie în ohab și neclintită moșia lui Malușca și fratelui său, Neicea, iar cealaltă jumătate (să-i fie) lui Cozma Râzan și fratelui său, Draguș, fiilor lui, nepoților și strănepoților și de nimeni neclintit să rămâie.

La aceasta este credința domniei mele, mai sus scrisului, Io Ștefan voievod și credința fiilor noștri, Alexandru voievod și Bogdan voievod și credința boierilor noștri: Vlaicul pârcălabul Orheiului și credința panului Zbiarea, credința panului Hrean vornicul, credința lui pan Oană, credința lui Gherman pârcălabi, credința lui Gangur, credința lui pan Ivașcu, credința lui Maxim pârcălab, credința lui Dajbog pârcălab, credința lui Micotă pârcălab, credința lui pan Dragoș spătar, credința lui Chiracolă vistiernic, credința lui pan Eremia postelnicul, credința lui Ion paharnicul, credința lui pan Petru postelnicul și credința tuturor boierilor noștri, celor mari și celor mici.

Iar după săvârșirea vieții noastre, cine va fi domn în pământul nostru al Moldovei, sau din fiii noștri sau din neamul nostru, sau pe care îl va alege Dumnezeu a fi domn, acela dania noastră să n-o strice, ci s-o întărească, de vreme ce le-am dat lor pentru slujba lor pentru țară și să fie în pază în contra tătarilor, așa precum au fost până acum fiind din ceata boierului nostru Gangur.

Iar pentru mai mare credință, am poruncit credinciosului nostru pan Tăutu logofăt, ca să scrie și pecetea noastră s-o atârne la cartea noastră. Și a scris Coste, fratele lui Ion dascăl, în Suceava, anul 6993 (1484), iunie 8”.

^{119]} Pasajul care începe cu „E vorba de un document...”, până la sfârșit, scris cu creionul, pe o pagină adăugată.

^{120]} În continuare, cu creionul: „(... citat)”.

^{121]} Ultima frază, adăugată cu creionul în manuscris.

^{122]} Urma: „De altfel, un sistem mixt, unele sate depinzând de oastea domnului, altele de oastea boierilor, ar fi creat un haos pe care nu-l întâlnim în vechea noastră organizație militară” (șters ulterior cu creionul).

^{123]} În continuare, scris cu creionul: „1) citat”.

^{124]} Pasajul „o explicație care va putea părea cam brutală...” scris cu creionul, deasupra rândului, peste: „e o explicație care va părea cam brutală”.

^{125]} În prima variantă, ștearsă parțial cu creionul: „... sunt pomeniți pârcălabii de Cetatea Albă, Gherman și Oană. Se știe că Cetatea Albă a căzut în mâinile turcilor cu un an mai devreme și aproape sigur că amândoi pârcălabii au pierit apărând zidurile ce le-au fost încredințate”.

^{126]} Ultima frază, scrisă cu creionul, deasupra rândului.

^{127]} Urma: „... că Zamfir Arbore, care descoperise și publicase înaintea lui hrisovul, ar fi fost incapabil să fabrice un falsificat. Arbore afirmase că există originalul la răzășii din Rezina, și I. Bogdan îl ceruse, dar el n-a ieșit niciodată la iveală, cu toate cercetările ce s-au făcut” (șters cu creionul).

^{128]} De la „și spunând că...” până la sfârșit, pasaj adăugat ulterior cu creionul.

^{129]} Manuscrisul este semnat, la sfârșit, în colțul din dreapta, „P. P. Panaitescu”.

*

În vrafal de hârtii rămase de pe urma istoricului P. P. Panaitescu¹, printre felurite fișe, acte și scrisori, se află și o serie de texte inedite – în manuscris sau dactilografiate –, a căror recuperare a început cu mai mulți ani în urmă². De data aceasta, vede lumina tiparului studiul intitulat *Cercetări asupra organizației armatei moldovene în Evul Mediu*, de fapt o comunicare, cu mici modificări, nuanțări și îmbogățiri ulterioare. Ea a fost prezentată în Secția de istorie a popoarelor slave din cadrul Institutului de Istorie din București, în primele luni ale anului 1949³, ceea ce permite datarea cu destulă precizie a elaborării textului (sfârșitul lui 1948 – începutul lui 1949).

Manuscrisul este alcătuit din 12 file: zece constituie comunicarea propriu-zisă (din care șapte file reprezintă varianta primă, scrisă cu cerneală albastră, iar trei file – completările făcute cu creionul) și două – însemnările din timpul ședinței, cu observațiile și întrebările celor prezenți în sală.

Publicarea în „Analele Putnei” a acestui studiu este menită a restitui lui P. P. Panaitescu o seamă de idei și contribuții intrate de decenii în circuitul științific, dar despre a căror paternitate nu se mai știe astăzi nimic.

Punctul de pornire în cercetarea consacrată oastei moldovenești îl constituie documentul din 2 ianuarie 1432, descoperit de profesorul Mihail Lascaris la mănăstirea athonită Xeropotam. La acea vreme (1949), documentul era inedit, singurul posesor al unei copii („luată cam în grabă” de Lascaris, se spune în comunicare) fiind Panaitescu. În 1953, revista „Studii”⁴ publica (fără menționarea numelui editorului) trei documente medievale moldovenești, dintre care primul este tocmai acela de la Xeropotam, celelalte două fiind culese din arhivele de la Varșovia (anterior, publicate de T. Holban, în **RI**, XX, 1934, cu greșeli). Dar, în lucrarea sa, *Acte moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare*, apărută în 1938⁵, D. P. Bogdan dădea extrase din documentul datat 16 februarie 1434 (al doilea din revista „Studii”), preluate după o fotografie aflată la P. P. Panaitescu. Prin urmare, P. P. Panaitescu era posesorul atât al copiei actului de la Xeropotam dat de Ilie vodă, cât și al fotografiei aceuia din arhivele poloneze, de la Ștefan voievod. Concluzia: documentele din „Studii” au fost editate sub titlul *Acte inedite sau greșit date privind istoria Moldovei din 1432–1434* de P. P. Panaitescu.

În 1957, documentul lui Ilie vodă era inclus în volumul I (sec. XIV–XV) din colecția **DIR**⁶, în aceeași traducere și formă de prezentare (nici măcar semnele de punctuație nu diferă) cu cele din revista „Studii”. Deși nu se face nici o precizare – ca și, mai târziu, la reeditarea actului în colecția **DRH**⁷ –, este evident că în **DIR** a fost preluată din revistă traducerea lui P. P. Panaitescu, dacă nu cumva autorul însuși o va fi dat pentru volum.

Al doilea aspect la care trebuie să mă refer este demonstrarea falsului „documentului Râzenilor”. Comunicarea publicată aici este singurul text, din cele care îmi sunt cunoscute, în care se face o analiză a acestui act, dovedindu-i-se falsitatea. Astăzi, nici un istoric serios nu mai ia în seamă acest document, după ce în colecția **DIR** el a fost pus sub semnul îndoielii, iar în **DRH** a intrat direct în categoria falsurilor. Până atunci, însă, lucrurile au stat cu totul altfel; publicarea lui de I. Bogdan și, mai mult, valorificarea într-o comunicare la Academie (ulterior publicată în „Memoriile Secțiunii Istorice”) constituiau tot atâtea garanții în fața cărora specialiștii nu mai aveau dubii. Este adevărat, I. Bogdan observase câteva elemente de diplomatică în neregulă (aceleași pe care Panaitescu își va

construi, mai târziu, teza falsului), dar fiecareu i-a găsit o explicație. Citarea acestora nu este lipsită de interes.

„O primă îndoială ne deșteaptă data. Între martorii obișnuiți se citează boierii Oană și Gherman, cunoscuți ca ultimii pârcălabi ai Cetății Albe, de la 1481–1484. Documentul nu poate să fie prin urmare din 1485, când această cetate nu mai era a moldovenilor. S-ar putea obiecta însă că traducerea nu numește pe Gherman și Oană «pârcălabi de Cetatea Albă», ci simplu «pârcălabi», că prin urmare ei și-au putut păstra acest titlu și după căderea cetății în mâinile turcilor, întâmplată la 4 august 1484. Dar, după toate probabilitățile, ei au pierit amândoi apărând-o, căci de la iunie 1484 încocoace nu se mai pomenește nici unul în documentele lui Ștefan. Astfel, în loc de 6993, ⸘⸘⸘⸘⸘⸘, documentul original al Râzenilor, dacă există încă, trebuie să aibă 6992, ⸘⸘⸘⸘⸘⸘. O confuzie între ⸘ și ⸘, adică între 3 și 2 chirilic, este explicabilă: triumghiul de jos al lui ⸘ poate să fie șters de umezeală sau ros de îndoitura pergamentului.

Neautentic, în lista martorilor, mai este titlul de «voievod» pe lângă numele fiilor domnești Alexandru și Bogdan-Vlad. Toate documentele, în care acești doi fii ai lui Ștefan cel Mare sunt citați ca martori înaintea boierilor, îi numesc simplu «Alexandru și Bogdan-Vlad». Bogdan, în loc de Bogdan-Vlad, este o altă greșală în textul d-lui Arbore.

Pentru rest, lista martorilor este cea cunoscută din documentele anului 1484, cu deosebire numai că unii lipsesc, d. p. Duma, Iuga, Neagu, Hârman și Dragoș vornicul, iar Petru e numit postelnic, în loc de stolnic. Aceasta ne îndeamnă a crede că avem a face cu opera unui vechi traducător, care – după obiceiul celorlalți traducători din timpul său – a trecut cu ușurință peste locurile greu de cetit în original și nu le-a amintit anume în traducerea sa.

Mai sunt încă două expresiuni suspecte în formulele documentului nostru: a) în loc de «pentru slujba lor *pentru țară*» trebuie să fie în original «pentru slujba lor *cătră noi*» sau «pentru a lor dreaptă și credincioasă slujbă» sau «pentru că ne-au slujit nouă cu dreptate și cu credință»; b) în loc de «să fie *în ohab* și neclintită», se înțelege o jumătate din moșie, originalul trebuie să aibă «să o stăpânească», sau «să fie a lui, neclintită (nestrămutată)», – cuvântul *ohabă, ohabnic*, nefiind întrebuințat în Moldova pe vremea lui Ștefan cel Mare.

E curios însă că într-un document al lui Ștefan II, unchiul lui Ștefan cel Mare, din 29 noiembrie 1443, prin care se confirmă mânăstirii Moldoviței mai multe sate și alte proprietăți, se zice: «toate aceste mai sus-scrise să-i fie sus-zisei mânăstiri *uric și ohabă*, nestrămutat niciodată în veci, cu tot venitul». E singurul caz autentic de felul acesta, cunoscut mie din documentele sec. XV. S-ar putea deci ca în documentul de la 1484 să avem un al doilea caz de întrebuințare a cuvântului *ohabă* (УХАБА) în diploma moldovenească. Oricum ar fi – fie că se află, fie că nu se află acest cuvânt în originalul documentului de la 8 iunie 1484 –, el trebuie explicat ca un împrumut, vechi sau nou, din sec. al XV-lea sau din sec. al XVIII-lea, din formulele documentelor muntenești. *El nu ne îndreptățește să declarăm documentul fals, întrucât, dacă din traducerea publicată de d-l Arbore eliminăm părțile suspecte, el poate să fie deplin autentic* [subl. mea].

O garanție de autenticitate greu de înlăturat este diacul care l-a scris: *Coste, fratele lui Ion dascălul*. Acest diac e pomenit cu aceleași cuvinte, în același an, la 14 mai și cu un an mai înainte, la 17 august 1483. La 29 mai 1484 el se numește simplu *Coste*.

Observațiile de până aci ne duc la următoarea concluzie: textul publicat de d-l Z. Arbore cu data de 8 iunie 1485 este o traducere, sau mai exact o modernizare a unei

traduceri din sec. XVIII, probabil a lui Evloghie dascălul, după un original slavon cu data de 8 iunie 1484”⁸.

Întorcându-ne la comunicarea lui P. P. Panaitescu, putem constata că autorul ei a dovedit falsul „documentului Râzenilor”, luând în discuție exact aceleași „elemente suspecte” ca și predecesorul său, I. Bogdan. Premisele au fost identice, în timp ce concluziile – nu doar diferite, ci de-a dreptul opuse. În 1957, documentul a fost publicat în colecția **DIR** în categoria celor îndoielnice. Iată motivația: „data 1485, când cetățile Moldovei erau cucerite de turci: în document apar pârcălabii acestor cetăți deși ei au căzut în luptă la 1484; o mare parte dintre boierii sfatului lipsesc, Petru e numit postelnic în loc de stolnic; fiii domnului sunt numiți voievozi, ceea ce nu se află în nici un document al lui Ștefan; Bogdan nu e trecut cu al doilea nume, Vlad, ca în toate documentele; expresia «slujba lor pentru țară» (în loc de: «pentru domnia mea»), expresia «pământurile pustii» (în loc de: «pustia»); motivarea daniei la sfârșit, după dispoziție, nu corespund formularului diplomatic din veacul al XV-lea”⁹. Dar aceste argumente sunt tocmai acelea aduse în discuție de P. P. Panaitescu în 1949 ! Prin urmare, textul notiței din **DIR** a fost întocmit chiar de Panaitescu, fiind apoi preluat și de editorii colecției **DRH**¹⁰.

Comunicarea lui P. P. Panaitescu este utilă și pentru că ne ajută la identificarea autorului falsului. În 1908, I. Bogdan își începea comunicarea la Academie astfel: „Sub titlul «Basarabia, țara lui Ștefan cel Mare», d-l Zamfir C. Arbore, basarabean de origine și autor al unei monografii asupra Basarabiei în sec. XIX, a publicat în foiletonul de la 2 iulie 1904 al «Voinței Naționale» un document de la 8 iunie 6993 (= 1485), care e unul din cele mai interesante din câte ni s-au păstrat de la Ștefan cel Mare. D-l Arbore a dat numai traducerea românească, fără să spuie dacă ea e făcută de d-sa, după originalul slavon ce s-ar afla în mâinile răzășilor din Râzeni – un sat în Basarabia –, sau e o traducere veche, d. p. a dascălului Evloghie, cel care la 1783 a tradus un alt document al Râzenilor, din 12 martie 7010 (= 1502), despre care d-l Arbore spune că răzășii nu-l mai posed în original. O explicație asupra acestui lucru se impunea cu atât mai mult cu cât documentul Râzenilor, în comparație cu celelalte documente contemporane, prezintă unele particularități ce deșteaptă îndoiele asupra autenticității sale. Dar aceste particularități n-au fost observate de editor, care nici n-a bănuțit măcar importanța specială a documentului, căzut din norocire în mâinile sale. D-sa ar trebui să dea la lumină și textul original sau – ceea ce ar fi mai bine – o fotografie, care singură ar împrăștia definitiv îndoielile. Dovedindu-se că originalul nu prezintă greșelile traducerii, concluziile ce vom trage din aceasta vor avea toată tăria dorită”¹¹. Așadar, I. Bogdan credea într-o traducere târzie a „documentului Râzenilor”, făcută, eventual, de Evloghie dascălul în jurul anului 1783.

În 1976, editorii volumului al II-lea (Moldova) al colecției **DRH**, includeau acest act într-o „grupă de falsificate cu particularități distincte, produse în același loc și scrise, probabil, la școala aceluiași mistificator [...]. Dat fiind numărul într-adevăr neobișnuit al acestor falsificate, nu este exclus ca ele să fi acoperit o zonă unitară de sate și să fi fost alcătuite nu ca urmare a unor obișnuite interese particulare, ci datorită unor imperative de ordin general, survenite în urma instituirii stăpânirii țariste”¹². Prin urmare, de această dată există credința că avem de-a face cu un fals „de proporții”, din așa-numita categorie a falsurilor patriotice, realizat după 1812.

Ce spunea P. P. Panaitescu în 1949 ? „I. Bogdan, care observase o parte din aceste fapte suspecte din punct de vedere diplomatic, a trecut peste ele, socotind că documentul este greșit tradus de un diac nepriceput, că *Zamfir Arbore, care descoperise și publicase*

înaintea lui hrISOVUL, ar fi fost incapabil să fabrice un falsificat. Arbore afirmase că există originalul la răzășii din Rezina, și I. Bogdan îl ceruse, dar el n-a ieșit niciodată la iveală, cu toate cercetările care s-au făcut” [subl. mea]. Rezultă foarte clar că bănuiala de fals se îndrepta chiar asupra lui Zamfir Arbore, ceea ce corespunde într-un total cu ipoteza formulată de editorii colecției **DRH** și expusă mai înainte.

Maria Magdalena Székely

¹ Astăzi, în păstrarea d-lui Ștefan S. Gorovei.

² Pentru lucrările inedite, v. P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ediția a II-a, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1994, p. 256, nota 56.

³ P. Constantinescu-Iași, *Dare de seamă asupra activității Institutului de Istorie și Filozofie al Academiei R.P.R. pe lunile ianuarie–martie 1949*, în „Studii”, II, 1949, 3, p. 47; Ștefan S. Gorovei, *Petre P. Panaitescu. Coordonate ale unei evoluții*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p. 521.

⁴ „Studii”, VI, 1953, 2, p. 215–216.

⁵ București, 1938, p. 11–12 (nota).

⁶ **DIR**, A, XIV–XV/1, p. 96, nr. 110.

⁷ **DRH**, A, I, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, București, 1975, p. 157.

⁸ I. Bogdan, *Documentul Râzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în sec. XV*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1907–1908, p. 362–364.

⁹ **DIR**, A, XV/2, p. 318.

¹⁰ **DRH**, A, II, volum întocmit de Leon Șimanschi, în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, p. 460.

¹¹ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 361–362.

¹² **DRH**, A, II, p. 425.

13) Luncavasa, de un stagi, cum spune actul
 lui de la vasa, de curtea din 1921 cum spune
 actul fiscalitii sale, Stefan.

Prin urmare, si se afla sub comanda
 curții din 1921 din capitala fiscalitii
 sunt, depinzand de punctele sale de
 vanzare, sau de vanzare.

Existenți erau deci sau vanzării curților
 de curții provinciale. In aceasta calitate
 si corespund instructiunii in ora vanzării

Sollicitatiuni castri din Ungaria, din
 epoca in care golaz in suma ¹⁷⁰⁰ sau depind
 militarii depind de un lung, anul 1921
 sau anul, sau se vede l-a luat un
 mare hagi.

Credem ca dar va lustru actului document
 din 1921 cum vedet de la multe altele
 a. contabilitate la luncavasa si la
 precizarea unui puncte in 1921 si actul
 din instructiuni actului vanzării.

P. P. Panaitescu